

FONEMŲ [ɛ·], [o·] ir [ie], [uo] ATITIKMENYS NEKIRČIUOTUOSE KAMIENO SKIEMENYSE PAŠUŠVIO ŠNEKTOJE

Rūta KAZLAUSKAITĖ

Šis straipsnis skirtas Pašušvio šnektos, esančios vakarų aukštaičių šiauliškių tarmės vidurinėje dalyje, vidutinio ir kintamojo pakilimo balsių [ɛ·], [o·] ir [ie], [uo] atitikmenims neutralizacijos pozicijoje išaiškinti, jų kokybei aptarti ir vietai fonologinėje sistemoje nustatyti.

Kaip žinome, vakarų aukštaičių šiauliškių tarmės pietinėje ir vidurinėje dalyje, taip pat rytų aukštaičių panevėžiškių ir širvintiškių tarmėse nekirčiuotų kamieno skiemenų senoviniai ilgieji ir iš nosinių dvigarsių kilę balsiai patiria kiekybinę redukciją (žr. Zinkevičius, 1966, 109–110, žml.: 29, 36, 46, 59, 61; LKA 2, 46–47, 55, 60, 79, 81, žml.: 29, 30, 36, 41, 45, 64, 66). Čia vartojami tik trumpieji balsiai. Kintamojo pakilimo [ie], [uo] ne tik sutrumpėja, bet ir suvienbalsėja. Didžiojoje ploto dalyje: šiaurritinėse panevėžiškių šnektose, širvintiškių tarmėje, balsiai [ie], [uo] ir vidutinio pakilimo [ɛ· (e·)], [o· (o·)] šioje pozicijoje realizuojami vienu garsu – tariamas atitinkamai priešakinis [i] [e] arba [e (æ)] ir užpakalinis [u (v)ɔ] arba [a] (žr. Jašinskaitė, 1957, 193; Šukys, 1959, 154, 157; 1962, 178–179; Morkūnas, 1960, 14–15, 17; Kačjuškene, 1984, 93, 96–97; Girdeis, Židonytė, 1994, 125–126, 129). Bet kai kur pietinių panevėžiškių plote, pvz., Miežiškių, Jotainių apylinkėse, taip pat pereinamosiose su šiauliškiais šnektose, pvz., apie Survilaiškį, tik užpakaliniams kirčiuotiems [o·] ir [uo] dėsningai atstovauja toks pat [v], o [ɛ·] ir [ie] redukuojami į skirtingos kokybės balsius, būtent [ɪ] ir [e (æ)] (Šukys, 1959, 154–157; Urbanavičiūtė, 1963, 209–210; Baltušienė, 1981, 14, 16–17, 22–23).

Iš centrinių vakarų aukštaičių šnektų, nekirčiuotuose kamieno skiemenyse panaikinusiu su kiekybe susijusias opozicijas, išsamiau, dar tarpukariu, aprašyta tik vietų ties Šiauriais kalba. J. Gerulio žodžiais, Pailių kaimo gyventojai negalinius [ie], [uo], esančius prieš senąjį kirtį ir po jo, verčią į [e], [ɔ], pvz.: *vienōs > v̄enō's, biednū > b̄ed.nū., nuolaidi > n̄otald,i*, o [o·] pakeičią [ɔ], pvz.: *broliūkai > brōliūk, p̄sakojimai > p̄s̄akojimai* (Gerullis, 1930, 24)¹. Pasak A. Salio (žr. 1994, 86), apie Šiaulius

¹ Apie priešakinio [ɛ·] nekirčiuotą atitikmenį autorius neužsimena turbūt dėl to, kad rūpimas garsas nepasitaikė turėtuose tekstuose.

Šiame straipsnyje cituojamų pavyzdžių fonetinė transkripcija išlaikoma originali.

ir kiek piečiau prieškirtiniai [iː], [uː] yra sutrumpėję, o dvibalsiai [ie], [uo] suvienbalšę: *grūdã̃-lis*, *gĩvã̃-nĩms*, *vẽnõs*, *podã̃-lis*, – iš teiginio reikia suprasti, kad netekę kirčio ilgieji vidutinio pakilimo balsiai kokybiškai nepakinta: tariami [e], [o]. Taigi abu dialektologai manė, kad vidutinio ir kintamojo pakilimo kirčiuotų balsių atitikmenys, vartojami nekirčiuotuose kamieno skiemenyse, yra skirtingi.

Tačiau Z. Zinkevičius veikalas „Lietuvių dialektologija“ žemėlapiu rodo, kad miñtoje teritorijoje ir dar šiek tiek žemiau, kaip tik Pašušvio šnektos plote, priešakinis, gavusius kirtį, atliepia vienas redukuotas [e/e (æ)], užpakalinius – [u] (žr. Zinkevičius, 1966, žml.: 29, 36, 59, 61). „Lietuvių kalbos atlase“ pateikiami dar kitokie faktai, liudijantys, kad visur Pašušvio šnekte kintamojo pakilimo balsiams atstovauja [e (æ)], [o], o pastoviuosius atitinka ir [e (æ)], [u] (centrinėje ir pietinėje dalyje: 261 ir 263 punktai), ir [e], [o] (Legečių apylinkėse – 262 punktas; žr. LKA 2, žml.: 29, 36, 64, 66). Bet „Atlaso“ duomenų nepatvirtina Pašušvio šnektos tekstų, išspausdintų „Lietuvių kalbos tarmių“ chrestomatijoje (LKT, 1970, 158–160, 218, Nr. 261–263), apibendrinti transkripcijos ženklai. Transkribuojama, pvz., taip: *nõlačeĩ* „nuolačiai“, *spanõgõu* „spanguolių“ ir *tõkiẽ* „tokie“, *õlõtis* „voliotis“; *vẽlaũs* „vėlaus“ ir *kẽkviẽns* „kiekvienas“. Remiantis LKA, turėtų būti *tukiẽ*, *ulõtis* – žodžiai ištarti Daužnagių ir Pašušvio, vakarinio ir rytinio kaimų, gyventojų. Taip pat lauktuose užrašytos formos *kẽkviẽns*.

Tokia faktų įvairovė skatina išsamiau patyrinėti aptarto ploto nekirčiuotuose skiemenyse vartojamų kintamojo ir vidutinio pakilimo balsių kokybę.

Perklausus tekstus, kuriuos įrašė Šiaulių universiteto studentai, dalyvavę 1997 ir 1999 m. dialektologinėse ekspedicijose Pašušvyje, galima teigti, kad [ie] ir [eː], [uo] ir [oː] atitikmenis nekirčiuotuose skiemenyse iš skirtingų šnektos vietų kilę atstovai ištaria tokius pačius. Pavyzdžiai, užrašyti įvairiuose kaimuose, yra tokie (šalia kaimo pavadinimo pateikiamas LKA punkto Nr.): *dæžũ.tẽ skaitas | škẽtis\ | špẽtĩ.nẽ\ vadĩ.dava dà | kitĩ\ škẽ.čũ\ ||* „dėžutė, vadinasi, skėtis; spietine vadindavo dar, kiti – skėčiu“ (Pašušvys, 263); *pãš.tevẽ.ĩu | kai.ãugam | tvãr.kà bú.wa ki.tõ.nĩ.škã\ ||* „pas tėvelius kai augom, tvarka buvo kitoniška“ (Legečiai, 262); *šũ.řnẽnẽ vãdẽ | bõbas.tãrẽ ||* „Šiurnienė vedė [dainą], bobos tarė“ (Gulbinai, 263); *pĩr.mãĩ² kã.i.mõ. | rẽžẽl.tukẽ | ãjẽ par.ĩãũ.kũs\ ||* „pirma kaime rėžiai tokie ėjo per laukus“ (Pliuškiiai, 262); *šãškãjs.tĩ.tĩkrã\ | mãnã\ vãnãĩs.mã.tãis.ĩšpõ.wẽ ||* „šeškas tai tikrai [p]jauna vištas]; mano vienais metais išpjavė“ (Čerkosai, 262); *mægõ.jẽ a.lĩg.ãvĩ.lãktã\ | i.kũř.tãĩ.p\ ||* „miegojo ar ligi dvyliktos; ir kur telpa!“ (Viktorinė, 263); *ležũ.wis\ ãĩ.šẽ.řpẽjẽ bãvã.lgãĩ\ ||* „liežuvis atšerpėjo bevalgant“ (Daužnagai, 261); *ĩn.matãĩ.susĩ.rẽtẽ | mẽřgĩ.tẽ | pũpř\ ||* „ji, matai, susirietė mergytė – pūpt!“ (Godai, 262);

² Šnekte funkciojuoja du pagrindinio kirčio tipai: stiprusis (senovinis negalinis) ir silpnasis (galinis arba atitrauktinis). Silpnojo kirčio skiemenyse, kaip įrodyta, kontrastuoja neokakūtas ir neocirkumfleksas (žr. Kazlauskaitė, 2002a, 147–158), todėl transkribuojant vartojami šių priegaidžių opoziciją perteikiantys ženklai: atitinkamai ð (balsiniuose skiemenyse ir ˘) ir ˘.

mú·su švežėi\ pãčėi pastatit̃i\ ,nãdažit̃i\ dá. // „mūsų šviežiai krosnys pastatytos, nedažytos dar“ (Mikailiškiai, 263); bii.wa i_ l a i d u t ū . w e s \ i š v a ž a ž . v e . / i_ š a ũ . k y - t a \ // „buvo į laidotuves išvažė. / i_ š a ũ . k y - t a \ // „išjai guli priešais – kojos kojėlės!“ (Daužnagai, 261); kãš_čė tē r \ t ó z g y m æ r t ó s \ / r á u s \ // „kas čia tėra tos Gomertos – griovys“ (Giedraičiai, 263); u j a ž i \ / i_ á - ž y l a l v a t a \ / 'lãũ ,kãž / t i_ č e k e l ũ (s) 's i , k ũ s \ ' i , r a t r e j i . k æ // „ojai, į ažuolą va tą, lauke, tai čia kelis sykius yra trenkę“ (Čerkosai, 262); p y d æ . l i j \ b l ũ d æ . l i j \ v i š k a \ s u d ė j e // „puodelį, dubenėlį – viską sudėjo“ (Viktorinė, 263); p u i k a ũ s e d u n i t e l i š k a b - d a w a u / s k a n e l // „puikiausią duonytę iškepdavau, skanią“ (Paberžiai, 262).

Kaip matyti, priešakiniais balsiams atliepia žemutinis trumpasis [e] tipo balsis, o užpakaliniams – aukštutinis trumpasis [u]. Atviresnių ar uždaresnių variantų pasirodymą lemia pozicija: prieš tolesnio skiemens žemutinį [e] tipo balsį ir kietąjį priebalsį vartojamas priešakinis [e/æ], o prieš minkštąjį priebalsį, po kurio eina nežemutinis balsis, – [e]⁴. Užpakaliniams atstovaujantis [u] tampa šiek tiek atviresnis ir žymėtinas [u] prieš gretimo skiemens [æ (e)], [a]⁵.

Tokia vartoseną dėsninga, tik kai kuriuose žodžiuose pozicijoje [—^{Či}]⁶ tariamas [e], nors lauktume siauresnio varianto, pvz.: *letl. nei* ~ lietiniai „tokie guminiai batai“, *let(v)l. nks* ~ liet(v)ingas, *gretiēne* ~ grietienė „grietinė“, *retl. ms* ~ rietimas „suvyniotas audkklas“, *pirmá.denis*, ... *sækmá.denis* ~ pirmadienis, ... *sekmadienis*, *kekvienc*, -a ~ „kiekvienas, -a“, (*w)uketl. je* ~ Vokietija, (*w)uketl. s* ~ vokietyš „vokietiš“, *sedē t̃* ~ sėdėti, *melī ne* ~ mėlynė, *ybelī s* ~ obelys „obuolys“, *vegelē* ~ vėgėlė, *pagæ.delis* ~ pagedėlis, *ižžũ velis* ~ išdžiūvėlis, *pá.delis* ~ padėlis „gūžtoje paliekamas kiaušinis“. Atviresnis variantas yra įsitvirtinęs niekad kirčio negaunančiose morfemose, be to, vediniuose, kurios darybos požūriū dažniausiai jau sunku susieti su pamatiniu žodžiu (plg. Girdenis, Židonytė, 1994, 131; šiaurės panevėžiškių tarmės sąrašą žodžių, kuriuose įprastinio [e] vietą užima [e], žr. Kačjuškene, 1984, 99–101).

Aiškliai kalbant itin retais atvejais [ie], [uo] nekirčiuotuose skiemenyse realizuojami diftongoidais [e], [ʷ]; užpakalinis garsas per ekspedijas įrašytuose tekstuose kelis syk retesnis už priešakinį, pvz.: *kãpãš áuздava / st á . Ī t ' e s e s / | a ' b r ũ . s k ũ s i s //* „lovatieses ausdavo, staltieses, rankšluosčius“ (Paberžiai, 262); *bũ.lbe| / p ' e n ũ . k a l - - / i_ t ó *

³ Upelio pavadinimas jau J. Spruogio XVI a. vietovardžių žodyne rašomas su *u*: *Гумерма* (dar plg. kaimo pavadinimą *Поумерме* „Pagumerčiai“; žr. Sprugis, 1888, 87), – vadinasi, vns. vard. forma tuo laiku kirčiuota gale. Ir dabar vietinių kalboje šio vietovardžio akcentinė paradigma kilnojamoji, bet bendrinei kalbai kažkodėl teikiamas kirčiavimas 1 kirčiuote (VKŽ, 1994, 59).

⁴ Šaknyje *lėk-* (pvz., *lakims* „lėkimas“) – ir [a].

Čia pridurtina, kad visai taip pat varijuoja ir „senovinis“ [e] < *e, *ē, *en.

⁵ Apie panašius akomodacijos reiškinius šiaurės panevėžiškių tarmėje žr. (Zinkevičius, 1976). Balsis [u] pastebimai skiriasi nuo gretimos (iš šiaurės vakarų pusės) Šiaulėnų šnekto [o], kuris drauge su retesniu [ʷ] kirčiuotus [o], [uo], atrodo, irgi atliepia visais atvejais, plg.: *bajprl.kæ* „Bajoraitė“, *brplãž.is* „brolelis“, *splũ* „suolų“, *įozá.iče* „Juozaičio“.

⁶ Ženklas *i* simbolizuoja bet kurį nežemutinį priešakinį balsį.

trukmà bú.wa // „bulvė [valgydavome], pienuko [gerdavome] – ir to trūkuma buvo“ (Vedreikiai, 263); *i_vĩsà.i taš_mė.dis / be_ž'evė:s\ pall.ka* // „ir visai tas medis be žievės paliko“ (Mėnaičiai, 262); *užžje tũks j'ɔ dũ.ms / kũč i_d.ki dũ.rk* // „užėjo toks juodumas, nors į akį durk“ (Giedraičiai, 263); *k'ɔ lũ.ka\ ikĩšũ / nemegĩ k iš-lũpŃ* // „kuoliuką įkišau, nemėgink išlupti!“ (Dauznagai, 261). Galimas daiktas, taip tariama dėl bendrinės kalbos poveikio.

Empiriniai stebėjimai patikrinti instrumentiniu tyrimu.

Šnekotos atstovai A. A. ir S. K., g. 1938 ir 1939 m., kilę iš pietinio ir šiaurinio šnekotos kaimų: Gulbių ir Legečių, į diktofono juostą įkalbėjo aiškios reikšmės sakinių poras. Pirmame iš gretinamų sakinių priešpaskutinis žodis šaknyje turėjo kirčiuota balsį [e (æ)], [e' (æ')], [e'·], [ie], [u], [u'·], [o'·], [uo], o antrame toje pačioje pozicijoje buvo pavartotas išvardytų balsių nekirčiuotas atitikmuo – jo spektras ir buvo analizuojamas⁷. Tirti šių žodžių balsiai: *peštũ* „peštũ“, „pieštũ“, „restais“, „rietais“, „letais“, „lėtais“, „lietais“, *ižgreštõ's* „išgręžtos“, „išgriežtos“, *iškrestõ's* „iškrėstos“, „grežėi“, „grežėi“, „griežėi“, *grežũ* „grėžiau“, „griežiau“; *krušõ's* „krušos“, *rušõ's* „ruošos“, *pušlė's* „pūslės“, *ušlė's* „uoslės“, *skulũ* „skolų“, *kulũ* „kuolų“, *družė.le* „drūželė, ruoželis“, *ružė.le* „roželė“, „ruoželio“. Sakinių poros, kurias paprašyta įkalbėti, atrodė, pavyzdžiui, taip: *ilgai pešta višta : ilgai peštũ vištu; gerai grieže smuiku : gerai grežėi smuiku : gerai grežiau smuiku; viena kuola nekaliau : kitũ kulũ nekaliau; kiaules pūslė padėje : kiaules pūslės nerada*. Informantai keletą kartų garsiai poras persiskaitydavo, vėliau jas, frazės kirčiu pabrėždami paskutinį sakinio žodį, įrašams pakartodavo 3 kartus.

Amžerdamo universiteto mokslinink P. Boersmo ir D. Weeninko garsų analizės programa PRAAT 4.0 rūpimieji balsiai iškirpti, nustatytos pirmųjų trijų formančių reikšmės (Hz). Rezultatai statistiškai įvertinti A. Girdenio programomis FORMANT2.PAS, sukurta pagal R. Piotrovskio metodiką (žr. Piotrovskij, 1960), ir STUDENT.PAS: ja apskaičiuotas formančių reikšmių vidurkis (\bar{x}), standartinis nuokrypis (s), variacijos koeficientas (v), 95% pasikliaujamasis intervalas, Studento kriterijus (t) ir jo kritinė reikšmė (t_α). Programa EXCEL nubraižyti balsių akustinius ir artikuliacinius skirtumus iliustruojantys grafikai.

1 lentelėje pateikiami [e] tipo balsių, esančių prieškirptiniame šaknies skiemenyje, formančių reikšmių vidurkiai ir juos įvertinantys indeksai. Matyti, kad redukuoti [ie] atitikmenys visada turi truputį aukštesnę antrąją formantę ir yra aukštesnio tembro negu gretinamų žodžių balsiai, kilę iš [e], [e'·], [e'·]. plg.: *p<e>štũ* „pieštũ“ $F_2 = 1740$ Hz, $T = 369$; *p<e>štũ* „pieštũ“ $F_2 = 1690$ Hz, $T = 299$; *ižgr<e>štõ's* „išgriežtos“ $F_2 = 1880$ Hz, $T = 424$; *iškr<e>stõ's* $F_2 = 1750$ Hz, $T = 360$ ir *ižgr<e>štõ's* „išgręžtos“ $F_2 = 1760$ Hz, $T = 382$.

Pirmosios formantės reikšmėmis, taigi ir difuziškumo–kompaktiškumo požymiu (artikuliacijos atvirumu–uždarumu), porų balsiai panašūs. Tik po priebalsių [l], [p],

⁷ Tekstas užrašytas šnekotos fonetines ypatybes perteikiančiais rašmenimis, todėl formos su kirčiuotais šaknies balsiais įtrauktos į sąrašą stengiantis išvengti rašybos poveikio.

nepasižyminčių polinkiu į palatalizaciją, šis reikšmių skirtumas ryškesnis – siekia 20–30 Hz: [ie] atitikmenys difuziškesni (uždaresni), plg.: $l < e > t a i s$ „lietais“ $F_1 = 510$ Hz, $df = 1330$ ir $l < e > t a i s$ „lietais“ $F_1 = 530$ Hz, $df = 1200$; $p < e > š t ū$ „pieštų“ $F_1 = 490$ Hz, $df = 1250$ ir $p < e > š t ū$ „peštų“ $F_1 = 520$ Hz, $df = 1120$. Buvusių nosinių [e] (< [e] < *en) žemesnės pirmosios formantės galbūt aiškintinos nazalizacijos liekana (plg. Kazlauskaitė, 2002b, 65 ir min. lit.).

1 lentelė. Prieškirtinių skiemenų [e] tipo balsių apibendrintos formančių reikšmės ir jų vertinimai⁸

Nr.	Balsis	n	F ₁ (Hz)	F ₂ (Hz)	F ₃ (Hz)	C	b	T	df	it
1.1	$p < e > š t ū$ (<e)	6	520	1690	2600	828	107	299	1120	260
	$p < e > š t ū$ (<ie)	6	490	1740	2640	815	107	369	1250	390
1.2	$r < e > s t a i s$ (<e)	6	480	1760	2690	811	107	380	1280	470
	$r < e > s t a i s$ (<ie)	6	490	1870	2670	809	107	427	1380	550
1.3	$l < e > t a i s$ (<e)	6	530	1730	2700	825	106	320	1200	460
	$l < e > t a i s$ (<ie)	6	510	1840	2730	815	106	386	1330	580
1.4	$i ž g r < e > š t ō s$ (<e)	6	480	1760	2680	811	107	382	1280	460
	$i š k r < e > š t ō s$ (<e)	6	490	1750	2730	814	107	360	1260	490
	$i ž g r < e > š t ō s$ (<ie)	6	490	1880	2720	802	106	424	1390	610
2.	$g r < e > ž ė i, - d ū$ (<e)	12	450	2030	2730	790	106	526	1580	810
	$g r < e > ž ė i, - d ū$ (<ie)	12	460	2090	2700	792	106	546	1630	830

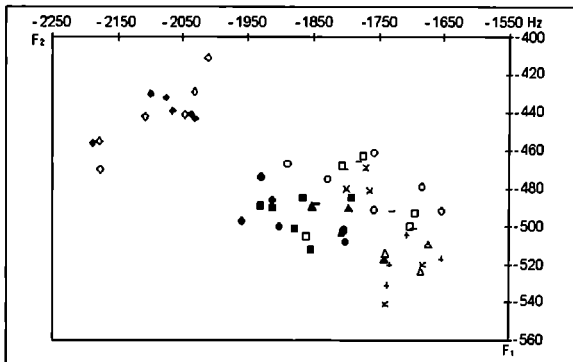
Balsių [e], [eː], [eː] pavienių atitikmenų nekirciuotoje pozicijoje spektrus ir artikuliacines ypatybes perteikia 1 pav. Kintamojo pakilimo [ie] atitikmenys priešakesni: juos simbolizuojančių juodų figūrų „debesis“⁹ susitelkęs dešiniau. Be to, šie balsiai, kaip rodo įtempimo indeksai (žr. 1 lent.), tariami įtemptesniais kalbos padargais.

Gretinamų žodžių atskirų [e] tipo balsių formančių reikšmės programa STUDENT.PAS apdorotos statistiškai, tačiau apčiuopiamų skirtumus liudijančių duomenų negauta. Tik porą kartų – įvertinus pirmąsias balsių formantes žodžiuose $p < e > š t ū$ „peštų“ ir „pieštų“ bei antrąsias formantes žodžiuose *restais* „reštai“ ir „rietais“ – Studento kriterijaus reikšmės patikimesniu reikšmingumo lygmeniu ($P < 0,01$) viršijo kritines šio kriterijaus reikšmes: atitinkamai $t_p = 3,34 > t_{0,01} = 3,17$ ir $t_p = 3,39 > t_{0,01} = 3,17$. Visais kitais atvejais ($P > 0,05$) kritinės Studento kriterijaus reikšmės buvo didesnės už apskaičiuotas arba beveik lygios. Pasikliaujamieji intervalai be išimčių platesniu ar siauresniu ruožu dengė vienas kitą.

⁸ 1 ir 3 lentelių simbolių reikšmės yra tokios: n – matavimų skaičius (imties tūris), F₁, F₂, F₃ – pirmųjų trijų formančių reikšmės, C, b, T, df, it – atitinkamai kompaktiškumo, bemoliškumo, tonalumo, difuziškumo, įtempimo indeksai.

Lentelėse formančių reikšmių vidurkiai apvalinami 10 Hz tikslumu.

⁹ Šį žodį yra pasiūlęs E. Trumpa (2001, 151).

1 pav. Prieškirtinių skiemenų [e] tipo balsių spektrai:

+ -p<e>štù: „peštu“, --p<e>štù: „pieštu“, □ -r<e>stas „rėstais“, ■ -r<e>stas „riestais“,
 Δ -l<e>tais „lėtais“, ▲ -l<e>tais „lietais“, ○ -ižgr<e>štó's „išgrėžtos“, ● -ižgr<e>štó's
 „išgriežtos“, × -iškr<e>štó's „iškrėstos“, ◇ -gr<e>žėi „grėžėi“, gr<e>žėu „grėžėu“,
 ◆ -gr<e>žėi „griežėi“, gr<e>žėu „griežėu“

Tačiau ir akustiškai, ir artikuliaciniais požymiais labai skiriasi prieškirtiniai [e] tipo balsiai, einantys prieš kietąjį (1 lent. 1.1–1.4 pozicijos) ir prieš minkštąjį priebalsį (1 lent. 2 pozicija). Prieš minkštąjį priebalsį jie yra kur kas aukštesnio tembro, difuziškesni, artikuliuojami įtemptesniais kalbos padargais; dar žr. 2 pav., kur rombų „debesis“, žymintis variantų prieš minkštąjį priebalsį spektrą, pasislinkęs nuo visų kitų simbolių, „atstovaujančių“ [—C] pozicijos balsiams.

Aiškūs skirtumai matyti ir iš statistinio tyrimo rezultatų – palyginti garsai, pavartoti po [r]: r<e>stas, ižgr<e>štó's, iškr<e>štó's ir gr<e>žėi, gr<e>žėu (žr. 2 lent.). F₁ ir F₂ reikšmių pasikliaujamieji intervalai „saugiai“ nutolę vienas nuo kito, o Studento kriterijaus reikšmės beveik 2 ir daugiau kaip 3 kartus didesnės už kritines.

2 lentelė. Prieškirtinių [e] tipo balsių, pavartotų [—C] ir [—Ĉ] pozicijose, apibendrintos formančių reikšmės ir jų vertinimas Studento kriterijumi

Pozicijos	n	For- mantės	\bar{x} (Hz)	s (Hz)	v (%)	95% p. int. (Hz)	$t \geq t_{\alpha}$
[—C] [—Ĉ]	30 24	F ₁	490 450	20 20	4,0 4,8	480 ÷ 500 440 ÷ 460	6,71 > t _{0,001} = 3,45
[—C] [—Ĉ]	30 24	F ₂	1800 2060	90 80	4,8 3,8	1770 ÷ 1840 2030 ÷ 2090	11,34 > t _{0,001} = 3,45

Iškirpti segmentai pasiklausius skamba skirtingai. Prieš kietąjį priebalsį tariami atviresni variantai; atsižvelgus į tai, po kokio konkrečiai garso eina, detalio transkripcija jie žymėtini [e], [ɛ (kartais ir æ)], [e], [ɛ]. Balsiai, esantys prieš minkštąjį priebalsį yra uždaresni, juos tiksliausiai perteiktų rašmenys [e] ir [ɛ], – antrasis geriausiai tiktų redukuotam [ie] atitikmeniui.

Spektrų analizės rezultatai patvirtina, kad užpakaliniams nežemutiniams balsiams nekirčiuotuose skiemenyse atstovauja [u] tipo balsis.

Lyginamųjų žodžių *sk<u>lù:* ir *k<u>lù:*, *p<u>šlė:s* ir *<u>šlė:s* priešskirtinių balsių F₁ ir F₂ apibendrintos reikšmės yra visiškai vienodos, o *kr<u>šó:s* : *r<u>šó:s*, *r<y>žė:le* „roželė“ : *r<y>žė:le* „ruoželio“ žemųjų formančių vidurkiai skiriasi nežymiai (žr. 3 lent.).

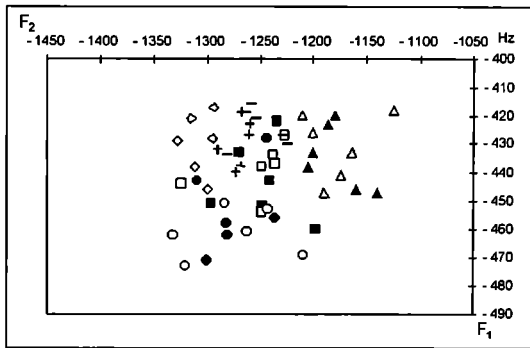
3 l e n t e l ė. Priešskirtinių skiemenų [u] tipo balsių apibendrintos formančių reikšmės ir jų vertinimai

Nr.	Balsis	n	F ₁ (Hz)	F ₂ (Hz)	F ₃ (Hz)	C	b	T	df	it
1.1	<i>kr<u>šó:s (<u>)</i>	6	430	1270	1950	830	111	284	840	850
	<i>r<u>šó:s (<u>)</i>	6	420	1250	2140	829	110	240	830	690
1.2	<i>sk<u>lù: (<o>)</i>	6	430	1180	2110	838	111	196	750	780
	<i>k<u>lù: (<uo>)</i>	6	430	1180	2200	837	111	168	750	690
2.1	<i>p<u>šlė:s (<u>)</i>	6	440	1250	2310	834	110	187	810	500
	<i><u>šlė:s (<uo>)</i>	6	440	1250	2170	835	110	214	810	640
2.2	<i>dr<y>žė:le (<u>)</i>	6	430	1310	2200	827	110	259	880	560
	<i>r<y>žė:le (<o>)</i>	6	460	1280	2270	838	110	196	820	490
	<i>r<y>žė:le (<u>)</i>	6	450	1280	2220	835	110	215	830	550

Akustines tirtų balsių ypatybes nusakantys kompaktiškumo (ir difuziškumo) indeksai labai panašūs, o tam tikri tonalumo indeksų skirtumai, be abejo, yra nulėmti svyruojančių trečiosios formantės reikšmių¹⁰, plg., pvz., *p<u>šlė:s* F₃ = 2310 Hz, T = 187 ir *<u>šlė:s* F₃ = 2170 Hz, T = 214 (atitinkamai C = 834 ir 835). Artikuliacinius ypatumus rodantys bemoliškumo ir įtempimo laipsniai leidžia kalbėti apie gretimų garsų asimiliuojamą įtaką. Trumpieji balsiai tariami menkai dalyvaujant lūpoms, bet balsiui atsidūrus prieš kirčiuotą lūpinį [u] (kartais ir [o]), lūpinama truputį intensyviau. Kalbos padargai labiau įtempiami artikuliuojant [u] tipo garsus, esančius prieš minkštuosius priebalsius.

Pavienių gretimųjų [u], [u:], [o] ir kintamojo [uo] atitikmenų spektriniais požymiais matyti 2 pav.

¹⁰ Aukštosios formantės, ypač F₃, iš esmės perteikia ekspresyvią informaciją, individualias kalbėtojo balso ypatybes ir panašius šalutinius dalykus. Jos šiek tiek svarbesnės priešakinių (labiau aukštutinių) balsių kokybei nustatyti ir jų atpažinimui (plačiau žr. Fujisaki, Kawashima, 1970, 349; Liljencrants, Lindblom, 1972, 844; Fant, 1973, 186 tt.; O'Connor, 1973, 87; Girdenis, 1995, 198 ir min. lit.)

2 pav. Prieškirtinių skiemenų [u] tipo balsių spektrai:

+ -kr<u>šós „krušos“, --r<u>šós „ruošos“, Δ -sk<u>lú „skolų“, ▲ -k<u>lú „kuolų“, □ -p<u>slės „pūslės“, ■ -<u>slės „uoslės“, ◇ -dr<y>žėlė „drūželė“, ○ -r<y>žėlė „roželė“, ● -r<y>žėlė „ruoželė“

Kalbamieji balsiai prieš žemutinį vokalizmą truputį atviresni, plg. 3 lent. 1.1–2.1 ir 2.2 pozicijų F_1 reikšmių vidurkius: [—Ĉe.] $F_1 = 430\text{--}460$ Hz: [—Cu.]¹¹ $F_1 = 420\text{--}430$ Hz, [—Ĉe.] $F_1 = 440$ Hz. Kiek didesniu uždarumu netikėtai išsiskyrė vienintelis žodžio *drūžėlė* „drūželė, ruoželis“ [u] (plg. 2 pav. pakilusį tuščiavidurių rombų „debesį“, rodantį visų ištartų šio žodžio balsio variantų kokybę).

Variantų [u] ir [y] skirtumus rodo statistinis šių garsų formančių įvertinimas (žr. 4 lent.): gretinti prieškirtiniai [y], esantys prieš tolesnį žemutinį [e] (3 lent. 2.2 pozicija), ir visi kiti, tariami prieš vidutinį bei aukštutinį vokalizmą (3 lent. 1.1–2.1 pozicijos). Aukštas reikšmingumo lygmuo ($P < 0,001$), kritinę ribą viršijančios apskaičiuotos Studento kriterijaus reikšmės ir nesuskertantys 95% reikšmių pasikliaujamieji intervalai leidžia teigti, kad balsiai atvirumo–uždarumo požymiu netapatūs. Kita vertus, rezultatai nesudaro pagrindo atviresnius variantus laikyti vidutinio pakilimo ([o] tipo) balsiais.

4 lentelė. Prieškirtinių [u] ir [y] tipo balsių apibendrintos formančių reikšmės ir jų vertinimas Studento kriterijumi

Pozicijos	n	Formantės	\bar{x} (Hz)	s (Hz)	v (%)	95% p. int. (Hz)	$t \geq t_\alpha$
1.1–2.1	36	F_1	430	10	2,7	430 ÷ 440	
2.2	18	F_2	450	20	4,0	440 ÷ 460	3,60 > $t_{0,001} = 3,49$
1.1–2.1	36	F_1	1230	50	3,7	1210 ÷ 1250	
2.2	18	F_2	1290	40	2,7	1270 ÷ 1300	4,60 > $t_{0,001} = 3,49$

¹¹ Ženklas u simbolizuoja nežemutinius užpakalinius balsius [u·], [o·].

Taigi Pašušvio šnekte vidutinio ir kintamojo pakilimo ilgieji balsiai [ɛː], [oː] ir [ie], [uo], priklausantys atitinkamoms fonemoms /ɛː/, /oː/ ir /ie/, /uo/, nekiričiuotoje pozicijoje realizuojami tais pačiais trumpaisiais balsiais: priešakinio žemutinio [e] ir užpakaliniu aukštutiniu [u]. Be to, žemutinių fonemų /aː/, /a/ alofonų [eː], [e] atitikmenys kalbamojoje pozicijoje nesiskiria nuo [ɛː], [ie] atitikmenų, o aukštutinių /uː/, /u/ alofonų [uː], [u] – nuo [oː], [uo] atitikmenų.

Pasirodymas už apibendrintą [e] uždaresnių (difuziškesnių) arba užpakalesnių (žemesnio tembro) ir už apibendrintą [u] atviresnių (kompaktiškesnių) variantų yra nulemtas konkrečios fonetinės aplinkos. Šiuo atžvilgiu tikrovę atitinka Z. Zinkevičiaus monografijos „Lietuvių dialektologija“ žemėlapių duomenys ir žurnale „Baltistica“ šio dialektologo paskelbtos pastabos (žr. Zinkevičius, 1966, 75).

Priešakiniai balsiai /ɛː/, /ie/ su archifonemos /A/ atstovais [eː], [e] ir užpakaliniai balsiai /oː/, /uo/, /uː/, /u/ sudaro eilės koreliacijų pluoštus, kuriems neutralizacijos pozicijoje, kaip įprasta fonologijoje (žr. Trubeckoj, 1960, 90–91), atstovauja kraštiniai pluoštų nariai – žemutinis (atvirasis) ir aukštutinis (uždarasis) alofoniai¹².

THE CORRESPONDENCES OF THE PHONEMES /ɛː/, /oː/ AND /ie/, /uo/ IN THE UNSTRESSED SYLLABLES OF THE PAŠUŠVYS SUBDIALECT

Summary

An empirical, spectral and statistical analysis has proved that in the unstressed syllables of the Pašušvys subdialect (a northern West-Aukštaitian dialect) the front phonemes /ɛː/, /ie/ together with the allophones [eː (æː)], [e (æ)] which belong to the low phonemes /aː/, /a/ are realised by the same short vowel [e/e]. The back labial phonemes /oː/, /uo/ and /uː/, /u/ are realised by the more open or close short allophone of the [u] type.

LITERATŪRA

Baltušienė R., 1981, Surviliškio šnektos fonetikos ir morfologijos (daiktavardis) ypatumai: Dipl. darbas. Šiauliai: ŠPI.

Fant G., 1973, *Speech Sounds and Features*. Cambridge (Mass.): M. I. T. Press.

Fujisaki H., Kawashima T., 1970, Roles of Pitch and Higher Formants in Perception of Vowels. – Proc. of the 6th Intern. Congr. of Phonetic Sciences. Prague: Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 1967, 347–350.

¹² Tokia priešakinių ir užpakalinių koreliatų asimetrija lietuvių tarmėse – neįprastas dalykas (plg. Girdenis, 1995, 143–144) ir paaiškinti, kas lėmė neparalelų [eː], [ie] ir [oː], [uo] kitimą, sunku. Užpakalinių balsių siaurasis atitikmuo galėjo įsitvirtinti tam, kad būtų išsaugotas skiriamasis lūpiškumo požymis, o [ɛː] pašušviškių kalboje pakito į žemutinį balsį (ir sutapo su [ie] pakaitalu) galbūt dėl nekiričiuoto žodžio galo vokalizmo įtakos: Pašušvio šnekte atvirose ir uždarose, pirminėse ir antrinėse galūnėse vartojami atvirieji [e], [a].

- Gerullis G.*, 1930, *Litauische Dialektstudien*. Leipzig: Markert & Petters.
- Girdenis A.*, 1995, *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Petro ofsetas.
- Girdenis A., Židonytė G.*, 1994, Šiaurės panevėžiškių (Rozalimo šnektos) balsių sistema. – *Baltistica*, t. 29 (2), 115–154.
- Jašinskaitė I.*, 1957, Kirtis, priegaidė ir jų poveikis vokalizmui Biržų tarmėje. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 1, 189–194.
- Kačjuškene* 1984 – Качюшкене Г. Фонологическая система северопаневежского диалекта литовского языка: (Просодия и вокализм): Дис. канд. филол. наук. Вильнюс: ВГУ.
- Kazlauskaitė R.*, 2002a, Pašušvio šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija: Dakt. dis. V.: VU.
- Kazlauskaitė R.*, 2002b, Pašušvio šnektos izoliuotų balsių spektrų tyrimas. – *Kalbotyra*, t. 51 (1), 61–72.
- Liljencrants J., Lindblom B.*, 1972, *Numerical Simulation of Vowel Quality Systems: the Role of Perceptual Contrast*. – *Language*. Vol. 48 (4). P. 839–862.
- LKA 2* – Lietuvių kalbos atlasas (ir žml.). T. 2: Fonetika / Ats. red. K. Morkūnas. Vilnius: Mokslo, 1982.
- LKT*, 1970 – Lietuvių kalbos tarmės: (Chrestomatija) / Red. E. Grinaveckienė ir kt. Vilnius: Mintis.
- Morkūnas K.*, 1960, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 3, 5–59.
- O'Connor J. D.*, 1973, *Phonetics*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Piotrovskij*, 1960 – Пиотровский Р. Г. Еще раз о дифференциальных признаках фонемы. – *Вопр. языкознания*, № 6, 24–38.
- Sabys A.*, 1992, Raštai. T. 4: Lietuvių kalbos tarmės / Red. P. Jonikas. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.
- Sprogis*, 1888 – Спрогисъ И. Географический словарь древней жомойтской земли XVI столѣтя. Вильна: Типогр. И. Я. Яловцера.
- Šukys J.*, 1959, Miežiškių tarmės vokalizmo bruožai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 2, 159–164.
- Šukys J.*, 1962, Rytų aukštaičių pontininkų ir vakarinių puntininkų tarmių būdingosios fonetinės ypatybės. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 5, 175–183.
- Trubeckoj*, 1960 – Трубецкой Н. С. Основы фонологии. Москва: Изд-во иностр. лит.
- Trumpa E.*, 2001, Dažas a-tipa patskaņų kвалitātes pazīmes (Pēc Pelesas lietuviešu izloknses datiem). – *Baltu filologija*, t. 10, 145–158.
- Urbanavičiūtė Ž.*, 1963, Kelios naujesnės Jotainių tarmės ypatybės. – *Kalbotyra*, t. 9, 209–211.
- VKŽ*, 1994 – Vietovardžių kirčiavimo žodynas / Sud. M. Razmukaitė, V. Vitkauskas. Vilnius: Kultūra.
- Zinkevičius Z.*, 1966, Lietuvių dialektologija: (Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija). Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Z.*, 1976, Smulkmenos XXX. – *Baltistica*, t. 12 (2), 165–166.

Šiaulių universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
2003-12-12